

Differences in the Roles of Secretaries and Government Officials in the Samanid and Ghaznavid Periods

Askar. Karimi Sharafshadeh¹, Mahboob. Mahdavian^{2*}, Parviz. Ali Asl³

¹ PhD Student in Islamic History and Civilization of Islamic Nations, Khoy Branch, Islamic Azad University, Khoy, Iran

² Assistant Professor of the Department of History and Civilization of Islamic Nations, Khoy Branch, Islamic Azad University, Khoy, Iran

³ Assistant Professor, Department of History and Civilization of Islamic Nations, Urmia Branch, Islamic Azad University, Urmia, Iran

* Corresponding author email address: Dr.m.mahdavian@gmail.com

Article Info

Article type:

Original Research

How to cite this article:

Karimi Sharafshadeh, A., Mahdavian, M., & Ali Asl, P. (2025). Differences in the Roles of Secretaries and Government Officials in the Samanid and Ghaznavid Periods. *Journal of Social-Political Studies of Iran's Culture and History*, 4(2), 1-15.

© 2025 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

ABSTRACT

According to historical evidence, the Samanid dynasty, among its contemporary states, was more renowned and considerably more popular among the people compared to the Ghaznavid rule. Although the Ghaznavid rulers attempted to portray their government as a continuation of the Samanid system, they never succeeded due to various political and social factors. The purpose of this study is to elucidate the degree of freedom of action and thought enjoyed by secretaries and administrative officials during the Samanid period, and the absence of such freedom during the Ghaznavid era. The central research question is: what factors led to the cooperation of secretaries and officials with the rulers of the Samanid period, and to their conflict with the Ghaznavid sovereigns? The main hypothesis is that if the political strategies of the Samanid rulers had resembled those of the Ghaznavid sultans, the administrative performance of the secretaries and government officials would have yielded markedly different outcomes. This article, using a descriptive-analytical method, seeks to clarify the extent of professional and intellectual autonomy among secretaries and officials in structuring the bureaucracy of the Samanid state, as well as to illuminate the divergence and restriction of such autonomy during the Ghaznavid period. The findings indicate that the participation of various social classes in the governance of the Samanid era contributed to the stability and longevity of that dynasty and to the flourishing of the Islamic-Iranian civilization. In contrast, the Ghaznavid period was characterized predominantly by autocracy and fruitless wars, which failed to produce any enduring political or cultural achievements.

Keywords: Secretaries and officials; administrative performance; freedom of expression and thought; Samanids; Ghaznavids.

EXTENDED ABSTRACT

The history of Iranian bureaucratic and administrative systems during the Islamic period demonstrates the profound significance of secretarial and governmental institutions in shaping the political, cultural, and intellectual evolution of the Iranian-Islamic civilization. Among the early post-Islamic dynasties, the Samanid government (874–999 CE) stands out as a period of remarkable bureaucratic development, intellectual flourishing, and cultural revival. The Samanids, as Persian rulers under the nominal sovereignty of the Abbasid caliphate, successfully integrated Iranian administrative traditions with Islamic governance models. Their secretaries (*dabīrs*) and government officials were not only skilled bureaucrats but also scholars and writers who shaped the literary, scientific, and political landscape of the age (Bosworth, 1998; Frye, 2000; Narshakhi, 1972).

The Samanid state was distinguished from its contemporaries by its participatory administration, moderation in governance, and encouragement of intellectual freedom. Historical records describe the Samanid bureaucracy as a highly organized system characterized by well-defined departments (*dīwāns*) and merit-based recruitment. Secretaries such as Abu'l-Fadl Bal'ami and Abu 'Abdallah Jayhani were not merely state functionaries but influential policymakers who contributed to the stability and prosperity of the empire (Frye, 2000; Krachkovskaya, 2014). Their work established the foundations for Persian administrative practices that continued under later dynasties. Furthermore, the Samanids actively supported Persian literature and language, transforming Bukhara into a cultural capital of the Islamic world, where figures such as Rudaki, Bal'ami, and Avicenna flourished (Anvari, 1994; Narshakhi, 1972).

By contrast, the Ghaznavid dynasty (977–1186 CE), despite inheriting many Samanid traditions, adopted a more autocratic and militarized administrative approach. Although the Ghaznavid rulers, particularly Sultan Mahmud and Sultan Mas'ud, sought to emulate the bureaucratic sophistication of the Samanids, their close alignment with the Abbasid caliphs and rigid Sunni orthodoxy limited the freedom and creativity of their bureaucrats and intellectuals (Bosworth, 1998; Khalili, 1952). The Ghaznavids maintained five major administrative departments: the *Dīwān al-Wizāra* (Ministry of Finance and Public Administration), *Dīwān al-Risāla* (Secretariat of Correspondence), *Dīwān al-'Arḍ* (Military Affairs), *Dīwān al-Ishrāf* (Supervision and Internal Security), and *Dīwān al-Wikāla* (Royal Household and Estates). These institutions were modeled upon earlier Samanid and Abbasid systems but became increasingly centralized and dominated by the will of the Sultan (Frye, 2000; Spuler, 1990).

The purpose of the present study is to analyze the comparative role and status of secretaries and administrative officials in the Samanid and Ghaznavid periods, focusing on their autonomy, intellectual engagement, and participation in state governance. The central research question asks: *What political, social, and institutional factors enabled the active collaboration between Samanid rulers and their bureaucrats, and why did this relationship deteriorate during the Ghaznavid period?* The research hypothesis posits that the difference in bureaucratic freedom and cultural openness between the two dynasties was primarily due to the contrasting political structures and the personal dispositions of their rulers (Bosworth, 1998; Frye, 2000). While the Samanids promoted intellectual and administrative autonomy as a means of state-building, the Ghaznavids, under the heavy influence of military and religious authority, restricted bureaucratic independence, leading to cultural stagnation and political instability (Kassaei, 2004; Spuler, 1990).

The findings reveal distinct contrasts between the Samanid and Ghaznavid approaches to administration and governance. During the Samanid era, secretaries and bureaucrats enjoyed significant

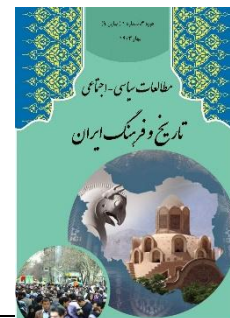
freedom of expression and decision-making authority. Their duties extended beyond clerical work to include fiscal management, policy consultation, and literary production. The Samanid bureaucracy was composed of multiple *dīwāns* managed by competent officials, ensuring both political stability and economic prosperity. Cooperation between rulers, bureaucrats, and local notables (*dehqāns*) fostered a participatory system that encouraged loyalty and national integration.

The Samanid court valued intellectual merit, and secretaries were often poets, philosophers, and scholars. Figures such as Abu Zayd Balkhi and Abu'l-Faḍl Bal'ami exemplified this synthesis of bureaucratic skill and literary artistry. This environment stimulated the rise of Persian as a written administrative and literary language, leading to the translation of major Arabic works, including Bal'ami's Persian version of *al-Ṭabarī's History*. The flourishing of science, literature, and the arts in Bukhara and Samarkand was thus directly linked to the intellectual autonomy of Samanid officials.

Conversely, the Ghaznavid bureaucracy operated under strict royal oversight. Although it retained the five key administrative departments inherited from the Samanids, the Ghaznavid rulers personally intervened in bureaucratic affairs, limiting the independence of secretaries. Sultan Mahmud's reliance on military campaigns and financial extravagance placed enormous strain on the bureaucracy. Despite the presence of capable ministers such as Ahmad ibn Ḥasan Maymandi, Abu'l-Faḍl Asfārā'īnī, and Abū Naṣr Mushkān, the administrative system became increasingly autocratic. Secretaries were often punished, dismissed, or executed on suspicion of disloyalty. The case of Ḥasanak the Vizier—executed on false charges of heresy—symbolized the precarious fate of intellectuals under the Ghaznavids.

Moreover, the Ghaznavids' economic policies—driven by incessant military expeditions to India and heavy taxation of peasants—undermined economic stability. The revenues of the empire, divided among royal estates, confiscations, tributary gifts, war booty, and direct taxation, were mismanaged through corruption and favoritism. Unlike the Samanids, who invested in public welfare and infrastructure, the Ghaznavids diverted resources toward military expansion and courtly luxury. The growing economic and social inequality further alienated bureaucrats and scholars, eroding their sense of duty and national identity.

Ultimately, the historical trajectory from the Samanids to the Ghaznavids encapsulates a broader lesson about the relationship between political authority and intellectual autonomy. States that encourage open dialogue, empower their administrators, and respect the intellect of their bureaucrats cultivate long-term stability and cultural resilience. Conversely, regimes that govern through fear, suspicion, and coercion inevitably sow the seeds of their decline. The Samanid-Ghaznavid contrast thus serves as a powerful reminder that governance grounded in wisdom, participation, and respect for knowledge not only sustains political legitimacy but also ensures the enduring vitality of civilization.

تفاوت کارکرد دبیران و کارگزاران حکومتی دوره سامانی با دوره غزنوی

عسکر کریمی شرفشاده^۱، محبوب مهدویان^۲، پرویز علی اصل^۳

۱. دانشجوی دکتری تاریخ و تمدن ملل اسلامی، واحد خوی، دانشگاه آزاد اسلامی، خوی، ایران

۲. استادیار گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، واحد خوی، دانشگاه آزاد اسلامی، خوی، ایران

۳. استادیار، گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، واحد ارومیه، دانشگاه آزاد اسلامی، ارومیه، ایران

*ایمیل نویسنده مسئول: Dr.m.mahdavian@gmail.com

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله

پژوهشی/اصیل

نحوه استناد به این مقاله:

کریمی شرفشاده، عسکر، مهدویان، محبوب، و علی اصل، پرویز. (۱۴۰۴). تفاوت کارکرد دبیران و کارگزاران حکومتی دوره سامانی با دوره غزنوی. مطالعات سیاسی-اجتماعی تاریخ و فرهنگ ایران، ۴(۲)، ۱۵-۱.

© ۱۴۰۴ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

به گواهی تاریخ، دولت سامانی در میان دولت‌های هم‌عصر خود نام‌آورتر و در مقایسه با حکومت غزنوی مردمی‌تر بود. هرچند دولت غزنوی درصدد بود تا حکومت خویش را همانند دولت سامانی جلوه دهد، اما به دلایل گوناگون هیچ‌گاه در این امر توفیق نیافت. هدف این مقاله روشن ساختن میزان آزادی عمل و اندیشه دبیران و کارگزاران در دوره سامانی و نبود آن در دوره غزنوی است. پرسش اصلی این است که چه عواملی موجب تعامل دبیران و کارگزاران با امیران دوره سامانی و در مقابل، تقابل آنان با حاکمان دوره غزنوی شد؟ فرضیه پژوهش بر این اساس است که اگر تدابیر سیاسی امیران سامانی همانند سلاطین غزنوی بود، نتایج عملکرد دبیران و کارگزاران حکومتی به چه صورت درمی‌آمد. این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی به تبیین و شفاف‌سازی آزادی عمل دبیران و کارگزاران در تنظیم دیوان‌سالاری دوره سامانی و نیز روشن ساختن علل واگرایی آنان در دوره غزنوی پرداخته است. نتیجه تحقیق نشان می‌دهد که مشارکت اقشار مختلف جامعه در حکومت دوره سامانی موجب پایداری و دیرپایی این دولت و شکل‌گیری فرهنگ و تمدن اسلامی - ایرانی شد، در حالی که در دوره غزنویان جز خودکامگی و جنگ‌های بی‌حاصل، نتایج چشمگیری مشاهده نمی‌شود.

کلیدواژگان: دبیران و کارگزاران، عملکرد، آزادی قلم و اندیشه، سامانیان، غزنویان.

مقدمه

رجال برجسته دولت سامانی که اغلب آنان در ابتدا خود یا پدرانشان دبیر بودند و بعدها به مقام وزارت رسیده یا صاحب منصب شدند، افزون بر لیاقت و کردانی فردی، همگی از برگزیدگان و ارتقایافتگان امیران سامانی بودند (Frye, 2000; Narshakhi, 1972). در صورتی که شایستگی دبیران و کارگزاران دوره غزنوی از جانب دولتمردان مورد حمایت قرار نمی گرفت (Bayhaqi, 1996; Khalili, 1952). بسیار روشن است که در این شرایط، قشر متملق، مدیحه گو و چاپلوس در دیدگاه دولتمردان جلوه گری می کرد و مردمان کاردان و لایق مورد بی توجهی قرار گرفته و گاه به خشم و غضب امرا گرفتار می شدند (Anvari, 1994). علاوه بر خودکامگی محمود و خشم مسعود و سعایت سهل زوونی، خلیفه عباسی بغداد نیز نقش عمده ای در جلوگیری از پیشرفت عناصر ایرانی در دستگاه حکومتی غزنوی داشت (Bosworth, 1998; Spuler, 1990). در دوره سامانیان، دبیران و کارگزاران حکومتی خود سبب تنظیم و ترتیب هزینه های دولتی و ایجاد دیوانسالاری و زمینه ساز پیشرفت های اقتصادی مملکت بودند (Frye, 2000; Narshakhi, 1972)، حال آنکه در زمان غزنویان به علت ناهماهنگی میان دولت و دبیران و کارگزاران، رقابت ناسالم میان دبیران خراسانی و عراقی، وجود اسراف و تبذیر درباریان، افزایش جیره خواران دولتی، لشکرکشی های بی حساب و عقب ماندگی تولید، موجبات سقوط اقتصادی دولت و مملکت را فراهم نمود (Bayhaqi, 1996; Khalili, 1952). افول روند فتوحات به اصطلاح جهادی و شرایط نامساعد اقتصادی، بر بی ثباتی نظم سیاسی و تضعیف بنیان حکومت غزنویان شدت بخشید (Bosworth, 1998; Spuler, 1990).

پیشینه تحقیق

نگارش های منتشرشده درباره موضوع این مقاله تاکنون محدود به چند کتاب و مقاله است که هر کدام به جنبه های خاصی پرداخته اند و در خصوص دبیران و کارگزاران و روابط آنان با حاکمان، چندان اشاره ای نکرده اند (Bayhaqi, 1996; Narshakhi, 1972). در میان آن ها، مهم ترین اثر، تاریخ بخارا از ابوبکر محمد بن جعفر نرخی، تلخیص و تصحیح مدرس رضوی (انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، تهران، ۱۳۵۱ش) است که بیشتر به اوضاع و احوال دوره سامانیان، دیوانسالاری این دولت و طبقات مردم پرداخته است (Narshakhi, 1972). اثر دیگر، تاریخ بیهقی تألیف ابوالفضل بیهقی است؛ اگرچه بیهقی خود تاریخ نگار دوره غزنوی است، ولی بخشی از تاریخش مربوط به سال های فروپاشی سامانیان بوده و گزارش هایی از فرمانروایی سامانیان، به ویژه سال های پایانی این خاندان ارائه می دهد که برای پژوهشگران تا اندازه ای موثق و دقیق است، هرچند در آن نیز اشاره ای به دبیران و کارگزاران نشده است (Bayhaqi, 1996).

همچنین، مقالاتی مانند «بحران اقتصادی غزنویان و تأثیر آن بر بی ثباتی نظم سیاسی» در مجله تاریخ ایران (بهار و تابستان ۱۳۹۷، شماره ۸۲) و مقاله ای با عنوان «افول روند فتوحات غزنویان» در تاریخ نامه خوارزمی (پاییز ۱۳۹۵، شماره ۱۳) منتشر شده اند که هر یک موضوعات خاص خود را دنبال کرده اند و از دبیران و کارگزاران در آن ها ذکری به میان نیامده است (Bosworth, 1998; Spuler, 1990). مقاله حاضر بیشتر به تعامل و همگرایی دبیران و کارگزاران با امیران سامانی و تقابل و واگرایی آنان با حکومت گران غزنوی می پردازد تا روشن سازد که پیشرفت دبیران و شهرت تاریخی سامانیان و خدمات آنان برای توسعه فرهنگ و تمدن اسلامی-ایرانی بر چه اساسی بوده است و چرا در زمان غزنویان نمادهای فرهنگی و نهادهای تمدنی ایرانی گسترش نیافتند (Frye, 2000; Kassaei, 2004).

ادبیات نظری بحث

همان گونه که هم ترازای امیران سامانی با حاکمان غزنوی مقایسه ای نادرست و نامتوازن است، سخن گفتن از دبیران و کارگزاران این دو حکومت نیز بسیار دشوارتر خواهد بود (Bosworth, 1998; Spuler, 1990). اگر فرض شود که دبیران هر دو گروه در پی احیای فرهنگ

و تمدن اسلامی-ایرانی بوده‌اند، بررسی و تحلیل موضوع پیچیده‌تر می‌شود، زیرا دبیران و کارگزاران زیر نظر و در فرمان امیران فعالیت می‌کردند (Anvari, 1994; Frye, 2000). روشن است که امیران سامانی خود حامی و مشوق دبیران بودند، در حالی که حاکمان خودکامه غزنوی دبیران و کارگزاران خویش را همواره زیر نظر داشتند و آنان را به انجام آنچه خود می‌خواستند وادار می‌کردند (Bayhaqi, 1996; Khalili, 1952). برای دبیران آزادی عمل و اندیشه‌ای که در زمان سامانیان وجود داشت، در عهد غزنویان دیگر یافت نمی‌شد (Anvari, 1994). آزادی اندیشه و عمل دبیران در دوره سامانی موجب آزادی قلم در انشاء و انشاد شد و دبیران افزون بر فرمان‌نامه‌ها و دستورات رسمی، به نگارش و تدوین اخوانیات نیز پرداختند؛ در اخوانیات دست دبیران برای رسائل باز بود و آنان ابتکار نوشتاری و شعری خود را با بیانی شفاف و روشن بروز می‌دادند (Kassaei, 2004). کاردانی دبیران و وزیران و کارگزاران زبده و به‌کارگیری آنان، اداره حکومت را انتظام می‌بخشید (Frye, 2000). زنده کردن احساسات دبیران، کارگزاران، دهقانان و اقشار مختلف مردم توسط امیران سامانی و تداوم این همگرایی و مشارکت مردم در قدرت و اداره حکومت، موجب پایداری دولت، ملت و مملکت می‌شد (Narshakhi, 1972; Spuler, 1990).

سازمان دبیری در حکومت سامانی

برای روشن ساختن وضعیت دبیری در دولت سامانی، بررسی مختصر درباره چگونگی شکل‌گیری این دولت ضروری است (Narshakhi, 1972). سامان، جد دودمان سامانیان بود. پس از وی، اسد به تلافی حمایتی که از مأمون در برابر فتنه رافع بن لیث کرده بود، فرزندش نصر بن احمد را به‌وسیله والی خلیفه در خراسان به‌عنوان فرمانروای مستقل ماوراءالنهر گماشت. پس از نصر، برادرش اسماعیل در سال ۲۸۷ هـ.ق / ۹۰۰ م. از سوی خلافت بغداد به رسمیت شناخته شد و منشور، هدایا و خلعت گرفت (Frye, 2000; Spuler, 1990). اسماعیل مؤسس واقعی سلسله سامانی به‌شمار می‌آید که بخارا پایتختش بود.

ایام امارت نصر بن احمد را می‌توان اوج قدرت یا عصر طلایی دولت سامانی دانست. او با داشتن وزیری چون عبدالله جیهانی، جغرافی‌دان و عالمی شهیر، به‌راستی امیری خوشبخت بود (Frye, 2000; Krachkovskaya, 2014). وزیر دیگر امیر نصر، ابوالفضل بلعمی بود که در دوران وزارت این دو، دانشمندان، منجمان و ادیبان به دربار بخارا می‌آمدند و بخارا به‌عنوان مرکز علم و دانش در سراسر عالم اسلام شهرت یافت (Narshakhi, 1972). شاعران، متکلمان و دانشمندانی چون فارابی و ابن‌سینا نیز از کتابخانه‌های سامانیان در بخارا بهره می‌بردند (Frye, 2000). برجسته‌ترین گروه اهل ادب در دربار نصر، شاعران پارسی‌گوی، به‌ویژه رودکی بودند (Frye, 2000).

امیران سامانی از وجود ادیبان، دانشوران، دبیران و کارگزاران دانشمند خود بهره می‌جستند و آنان را بزرگ می‌شمردند تا آنجا که بسیاری از ایشان به بالاترین مراتب دیوانی، یعنی وزارت، دست می‌یافتند (Anvari, 1994; Kassaei, 2004). از جمله: ابوالقاسم اسکافی نیشابوری از دبیران توانای عصر سامانی که به ریاست دیوان رسائل رسید؛ ابویوسف یعقوب بن احمد بن محمد نیشابوری، از بزرگان علمی و سرمشق دانش‌پژوهان هم‌عصر خود؛ ابوزید بلخی، ابوسعید شبیبی و ابوالفتح بُستی که همگی از دانشوران دوره سامانی بودند و به مقامات والایی رسیدند (Frye, 2000; Kassaei, 2004).

کار دبیران در این زمان برای امیران اهمیت حیاتی داشت؛ ضوابط نگارش مقدمه در رسائل اداری و کاربرد اصطلاحات دیوانی بسیار مهم بود. آنان علاوه بر انجام کار رسائل، وظیفه نگهداری حساب‌ها را نیز بر عهده داشتند (Anvari, 1994). به گفته اشپولر، «در مورد اداره تشکیلات دیوانی، آنچه در آن زمان به‌صورت سنتی از دیوان و کارکنان آن انتظار می‌رفت، هنر خوشنویسی، قابلیت روشن‌سازی کنایات و رموز پنهان، و رازداری بی‌قید و شرط از ضروریات بود» (Spuler, 1990:158).

در منابع مربوط به دوره سامانی، سه طبقه اندیشمند جامعه اسلامی به‌وضوح قابل تشخیص است: طبقه دبیران (به عربی کاتب)، طبقه ادیبان (به عربی ادیب و به فارسی فرهنگی) و طبقه فقیهان (به فارسی علمای دینی و به عربی عالم) که در جمع‌های عربی با عنوان

کتاب، ادبا و علما شناخته می‌شوند (Al-Biruni, 1984; Frye, 2000). در بخارا، پایتخت سامانیان، در سال‌های نخست فرمانروایی این دودمان، دبیران اهمیت بیشتری نسبت به دو طبقه دیگر داشتند (Frye, 2000).

در بخارا، پایتخت دولت سامانی، ده وزارتخانه یا دیوان وجود داشت که عبارت بودند از: دیوان صدارت عظمی (وزیر)، دیوان خزانهداری (مستوفی)، دیوان رسائل (عمیدالملک)، دیوان رئیس نگهبانان شاهی (صاحب شرطه)، دیوان رئیس چاپار (برید)، دیوان بازرس مالیاتی و مفتش عمومی (مشرف)، دیوان املاک خصوصی پادشاه (مملکه خاصه)، دیوان رئیس انتظامات (محتسب)، دیوان عطایای دینی (اوقاف) و دیوان دادگری (قضا) (Narshakhi, 1972; Spuler, 1990). این دیوانسالاری مرکزی، سازمان‌های مشابهی در مراکز ولایات داشت (Frye, 2000).

در این دوران، روحانیان و اهل قلم از حیث نفوذ در جامعه سهم بیشتری یافتند؛ به همین سبب، رنسانس ایرانی در ماوراءالنهر آغاز شد (Christensen, 1989; Frye, 2000). این رنسانس، رنسانس اسلامی-ایرانی بود که در عهد دولت سامانی بنیان نهاده ویژه‌ای یافت و به تدریج اهمیت و گسترش بیشتری پیدا کرد (Frye, 2000). کاربرد دبیری در دوره سامانی زمینه‌ساز توسعه فرهنگ و تمدن اسلامی-ایرانی در تاریخ جهان شد (Bosworth, 1998; Kassaei, 2004). دبیران این دوره عامل قدرتی برای دولت و ملت سامانی بودند. اگر دولت سامانی و سرزمین ماوراءالنهر چنین زمینه‌ای را دارا بودند، با اطمینان می‌توان گفت موتور محرکه این پیشرفت دبیران بلندپایه‌ای بودند که در آن دوره در دربار سامانی حضور داشتند؛ آنان تا فدا کردن جان خویش پیش می‌رفتند و با کف نفس و اراده والا اهداف خویش را دنبال می‌کردند (Frye, 2000; Spuler, 1990). در نتیجه، نظم و انضباط موجود در تشکیلات اداری سامانیان از عوامل شکوفایی سازمان دبیری در این دولت بود و روشن می‌گردد که پیشرفت دولت سامانی در سایه مساعی و کوشش وزیران، کاتبان، ادیبان و دانشمندان حاصل شد (Anvari, 1994; Frye, 2000).

تعامل حکمرانان سامانی با دبیران و کارگزاران و نتایج کار آنان

حکمرانان سامانی سعی و جدیت داشتند تا با تقسیم وظایف میان دبیران، دیوان‌داران و درباریان دیوان‌سالار، به پیشرفت کار دولت و برقراری نظم و انضباط درباری کمک و نظارت کنند و در این راه نیز به پیشرفت‌های چشمگیری نایل آمدند و در تاریخ نام‌بردار شدند (Frye, 1990; Spuler, 2000). در دربار سامانیان، صحنه‌گردانی حکومت در دست دیوان‌سالاری‌ای بود که دو وزیر امیر نصر، به ترتیب جیهانی و ابوالفضل بلعمی، بر آن ریاست می‌کردند. در ایام صدارت این دو وزیر، دیوان‌سالاری چنان کارآمد بود که تحسین مورخان عصر خود و حتی اعجاب تاریخ‌نگاران بعدی را برانگیخت (Frye, 2000; Narshakhi, 1972).

تقسیم وظایف سیاسی میان دربار (درگاه) و دیوان‌سالاری در دوره سامانی به‌روشنی متأثر از سنت‌های بغداد بود و سامانیان نخستین دولتی بودند که تشکیلات دیوان‌سالاری را از بغداد گرفته و آن را ایران‌منش کردند؛ در حالی که بغداد خود آن را از تیسفون ساسانی به عاریت برده بود (Christensen, 1989; Frye, 2000). منصب صدارت عظمی یا وزارت، به‌ویژه شغلی پر اهمیت بود؛ زیرا وزیری قدرتمند می‌توانست دیگر کاربدستان دولتی را عزل و نصب کند و حتی فرماندهی سپاه را نیز در اختیار گیرد. وزیر، رئیس دیوان یا تشکیلات دیوان‌سالاری بود و بنابراین در سازمان دیوان‌سالاری با رئیس دربار (حاجب) مسئولیت مشترک داشت؛ در حقیقت وزیر دست راست امیر و در سلسله‌مراتب فرماندهی پس از او قرار داشت (Frye, 2000; Spuler, 1990).

سنت دبیران برجما مانده از دوره ساسانی پس از اسلام وارد دستگاه‌های حکومتی شد و در دوره دولت‌های متقارن، به‌ویژه در زمان سامانیان، تحولی عظیم پدید آورد (Anvari, 1994; Christensen, 1989). از گفته نرشخی در تاریخ بخارا می‌توان استنباط کرد که طبقه دبیران و حکمرانان در دوره سامانیان در بخارا با طبقه دهقانان—منظور زمین‌داران و ملاکان بزرگ، نه رعیت—اتحاد و وحدت برقرار کردند و این تعامل و تفاهم میان حکمرانان و دبیران با دهقانان موجب تقویت حکومت شد (Narshakhi, 1972). طبقه دهقانان و مالکین زمین در

زمان سامانیان در بخارا طبقه بااهمیت و بانفوذی به شمار می‌آمدند که به «کدرخینه/کدخدا» نیز شهرت داشتند؛ نرشخی می‌گوید که امیران بخارا پیوسته در «کوی کاخ» اقامت داشتند و دهقان صاحب کاخ نقشی برجسته در سنت‌های حکمرانی محلی ایفا می‌کرد (Narshakhi, 1972).

حکمرانان سامانی با تعامل و سازش با دهقانان بر نفوذ و قدرت خود می‌افزودند و بسیاری از کارهای دیوانی و دهقانی را به آنان واگذار می‌کردند و همراه و هم‌گام با آنان به رتق و فتق امور مالیات، خراج و ضیاع می‌پرداختند (Frye, 2000). بازرگانان و پیشه‌وران، زمین‌داران و دهقانان با نفوذ و همکاری خود، برای نیل به اهداف مشترک با حکمرانان تشریک مساعی داشتند؛ این موقعیت‌ها تعامل میان سامانیان و دهقانان، دبیران و اندیشمندان را تقویت کرد و دولت سامانی سهم عمده‌ای در ایجاد تحولات اداری و دیوانی در تاریخ بر جا گذاشت (Kassaei, 1990; Spuler, 2004). بیشترین دگرگونی‌ها و تنظیمات اداری و دیوانی بخارا در زمان سامانیان رخ داد؛ چنان‌که نرشخی از برپایی سراها و دیوان‌ها در «ریگستان» به فرمان امیر سعید نصر بن احمد بن اسماعیل یاد می‌کند و دیوان‌هایی چون وزیر، مستوفی، عمیدالملک، صاحب شرط، صاحب مؤید، شرف، مملکه خاص، محتسب، اوقاف و قضا را برمی‌شمارد (Narshakhi, 1972; Spuler, 1990).

از دیگر دلایل رونق مملکت در دوره سامانیان که موجب استحکام قدرت آنان نیز شد، آزاداندیشی سامانیان و تسامح مذهبی ایشان بود؛ از پرتو این آزاداندیشی، استعدادها مجال شکوفایی یافتند و زبان‌ها در بیان واقعیت‌ها گشوده شد و اظهار آراء و ابراز عقاید برای پیروان ادیان و مذاهب گوناگون آزاد گردید (Bosworth, 1998; Frye, 2000). این فضا، سیاست خردگرایانه و فرهنگ‌محور را جایگزین خرافه‌گرایی کرد و سرآغاز پیدایش پدیده‌های علمی و پرورش استعدادهای دانشمندان در علوم گوناگون شد؛ روندی که با فراز و نشیب تا امروز در جهان اسلام ادامه یافته است (Frye, 2000). در همین بستر، دبیران با قدرتی که در دربار سامانیان کسب کرده بودند، هم به خدمت مردم پرداختند و هم موجب توانمندسازی حکمرانان و آبادانی کشور و رفاه عامه شدند (Anvari, 1994; Kassaei, 2004).

به‌راستی چه کسانی می‌توانستند در دربار پادشاهانی که مستقیم یا غیرمستقیم به خلفای بغداد وابسته بودند بسر برند و هم‌زمان در برابر خلفا اقدام کنند؟ جز محققان و مدققانی که در پناهگاه علم و ادب و بلندجایگاه اندیشه و عمل بودند، کمتر کسی چنین جسارتی داشت؛ آنان در برابر شاهان و خلفا قد علم کردند، برای گسترش فرهنگ و تمدن اسلامی—ایرانی کوشیدند و آن را زنده نگه داشتند (Frye, 2000; Spuler, 1990). برتری امیران سامانی بر سایر امیران ماوراءالنهر و شکوفایی بخارا در عصر سامانیان—شهری ثروتمند، زیبا، دلگشا و برخوردار از رفاه—در سایه خرد و دانش وزیران توانمند و تعامل میان دبیران، وزیران، دیوان‌داران و حکمرانان حاصل شد (Frye, 2000; Narshakhi, 1972). وزیرانی دانشمند چون ابوالفضل بن یعقوب نیشابوری، ابوالفضل بلعمی، ابوعبدالله جیهانی، ابومنصور بن عزیز، امیرک بلعمی، عتبی، مزنی و ابوعلی محمد بن عیسی دامغانی با مردم‌داری، رابطه ملت و دولت را بهبود بخشیدند و در نهایت به استحکام دولت و رفاه ملت انجامید (Kassaei, 2004).

اقدامات فرهنگی و ترجمه کتب پارسی از دیگر مسیرهای تقویت بنیان فرهنگی بود. بزرگ‌ترین رجال ادب پارسی پس از غلبه اعراب نخستین بار از خراسان و ماوراءالنهر برخاستند؛ رودکی، فردوسی، ناصر خسرو و عمر خیام از آن جمله‌اند و در این میان فردوسی طوسی و رودکی سمرقندی نگهدارندگان زبان پارسی شمرده می‌شوند (Frye, 2000). به فرمان امرای سامانی نه تنها نوشته‌های دینی از عربی به فارسی ترجمه شد، بلکه آثار غیردینی نیز مورد توجه بود؛ ابوعلی محمد بلعمی، وزیر عبدالملک بن نوح و منصور بن نوح سامانی، به امر منصور در سال ۳۵۲ هـ.ق تاریخ بزرگ طبری را به فارسی ترجمه کرد (Frye, 2000; Spuler, 1990). در دوره سامانی، کتاب‌هایی درباره طب و داروها نگاشته شد و کتابخانه دربار بخارا شهرت بسیار یافت؛ ابن‌سینای جوان در پایان عصر سامانی در بخارا از این کتابخانه بهره برد و دانش اندوخت (Frye, 2000). محمد بن یوسف خوارزمی نیز در دیوان‌سالاری سامانی خدمت می‌کرد و دایرةالمعارفی کوچک در باب دیوان‌سالاری

و موضوعات دیگر نوشت؛ دربار سامانی علما را به گرمی می‌پذیرفت و از شعرا و داستان‌پردازان استقبال می‌کرد و از معروف‌ترین سرایندگان این دوره دقیقی طوسی بود (Frye, 2000; Narshakhi, 1972). «وجود وزیرانی چون جیهانی و بلعمی و دبیران و مترجمان و جغرافی‌دانانی چون ابوزید بلخی و ابودلف و دانشمندانی همچون فارابی و ابن‌سینا در دربار سامانیان» مؤید این ادعاست (Frye, 2000). اتحاد عناصر گوناگون در ماوراءالنهر توسط سامانیان و تبدیل آن‌ها به ملتی واحد از بسیاری جهات شبیه به معجزه بود و شالوده این وحدت اسلام بود؛ سامانیان نشان دادند که فرهنگ ایران باستان می‌تواند با اسلام سازگار باشد و این بزرگ‌ترین خدمت آنان به عالم اسلام و ایران است (Christensen, 1989; Frye, 2000). در نهایت، تعامل میان دبیران، کاتبان، کارگزاران و دولت سامانی موجب استحکام دولت، رفاه ملت و آبادانی مملکت شد و به احیای فرهنگ و تمدن اسلامی-ایرانی یاری رساند (Bosworth, 1998; Spuler, 1990).

وضعیت دبیران در حکومت غزنویان

بنیاد سازمانی ادارات دولت غزنوی—چون دیگر دولت‌های متقارن—به‌روشنی بر نمونه دستگاه اداری دولت سامانی در بخارا استوار بود و غزنویان مناسبات نزدیکی با خلفای عباسی داشتند (Khalili, 1952; Spuler, 1990). محمود و مسعود از مشتاقان برقراری روابط پیوسته با خلفای عباسی بودند و خود را از مدافعان مذهب شافعی اهل سنت و جماعت در برابر شیعه می‌دانستند؛ همه امرای غزنوی اهل سنت و پیرو مذهب شافعی بودند (Bosworth, 1998). محمود طی ۳۲ سال سلطنت خود همواره برای تحکیم حکومت و مشروعیت‌بخشی به لشکرکشی‌هایش به هند—به‌عنوان غازی و جهادگر با کفار—کوشید تا همبستگی خود را با خلفای بغداد حفظ کند و در گرفتن تصدیق مشروعیت قدرت از القادر خلیفه عباسی اشتیاق فراوان نشان داد؛ هنگامی که خراسان به‌طور قطع ضمیمه قلمرو غزنویان گردید، القادر خلعت و لقب «یمین‌الدوله» را برای محمود فرستاد (Frye, 2000). او با جلب موافقت خلیفه و حمایت از مذهب سنت پایه‌های قدرت خویش را تحکیم کرد و در مشرق قلمرو غزنوی به عنوان «سلطان غازی» و «کوبنده هندوان کافر» شهرت یافت؛ بسیاری بر آن‌اند که انگیزه مادی غارت بتکده‌های سیمین و زرین هند بیش از انگیزه‌های معنوی در میان بوده است (Frye, 2000; Spuler, 1990). اوج قدرت غزنویان در زمان سلطنت محمود، مسعود و اوایل مودود بود (Khalili, 1952).

سلاطین دوره غزنوی می‌خواستند دربار خود را—چون آل سامان—جایگاه دبیران، دانشوران، شاعران و دانشمندان سازند؛ از این‌رو آنان را گاه با صله و گاه با فشار و سیاست به دربار می‌کشاندند تا نشان دهند مقرر فرمانروایی غزنویان همانند دربار سامانیان محل رشد دبیران و اندیشمندان است (Bosworth, 1998; Frye, 2000). با این حال، دبیران در حکومت غزنویان آزادی لازم برای بروز خلاقیت—که در دوره سامانیان داشتند—را نداشتند؛ سلاطین غزنوی امور را شخصاً در دست داشتند و به آزادی عمل و اندیشه دبیران رضایت قلبی نمی‌دادند و جز به مدیحه‌سرایان مجال چندانی نمی‌دادند (Anvari, 1994; Spuler, 1990). محمود غزنوی در سال ۴۰۸ هـ/ ۱۰۱۸ م خوارزم را گرفت و ابوریحان را با خود به غزنه برد؛ ابوریحان—نویسنده‌ای توانا و اندیشمندی زبده—در تمام مدت زیر نظر محمود بود و گاه ناگزیر در جنگ‌ها همراه می‌شد؛ همچنین طرد فردوسی و نومید کردن او از نتایج شاهنامه نمونه‌ای دیگر از بی‌توجهی غزنویان نسبت به شعرا و دانشمندان بود (Al-Biruni, 1984; Khalili, 1952).

جایگاه دبیران، کوشش‌ها و آثار آنان در حکومت غزنویان، به‌رغم محدودیت‌ها، یادآور جدیت دبیران در دولت سامانیان بود؛ دبیران همواره در زنده نگه‌داشتن سنت‌های ایرانی کوشیدند و در شمار اشراف و بزرگان به‌شمار می‌آمدند و حتی در تعیین جانشین حکمرانان صاحب‌نظر و طرف‌مشورت بودند (Anvari, 1994; Bosworth, 1998). این مقام والا را از رهگذر دانش و درایت خود و نیز نیاز دولت‌مردان غزنوی به تخصص ایشان به‌دست آوردند؛ همچنین رقابت نمادین غزنویان با دولت‌های متقارن—از جمله سامانیان—در ارتقای منزلت دبیران بی‌تأثیر نبود (Spuler, 1990).

با اینکه در دوره غزنوی دبیران، دیوانداران، کاتبان و وزیران لایقی بر سر کار آمدند، غزنویان به جای تعامل، شیوهٔ تقابل را پیش گرفتند و دانشوران ایرانی دو راهبرد اتخاذ کردند: الف) نشان دادن لیاقت در امور محوله که بسیاری از آنان را از دبیری به وزارت رساند؛ ب) احیای فرهنگ و تمدن ایرانی و سازگار کردن آن با اسلام غیرعربی (Frye, 2000; Kassaei, 2004). نظر به اینکه سلطان محمود برای مشروعیت بخشی به حکومت خویش و «جهاد» جلوه دادن لشکرکشی‌ها همواره در صدد جلب رضایت القادر خلیفهٔ عباسی بود—چه با فرستادن هدایای سیم و زر و چه با دشمنی با شیعیان و مخالفت با دبیران و کارگزاران ایرانی به عنوان عناصر غیرعرب—می کوشید میان نمایش علم دوستی درباری و مقتضیات سیاست خلافت جمع کند (Frye, 2000; Spuler, 1990). با وجود سخت گیری‌ها، کوشش‌های دبیران در نهایت به این دریافت عمومی انجامید که می توان بی نیاز از برتری جویی قومی، اسلام را پذیرفت و مسلمان بود؛ بسیاری از دبیران و اندیشمندان ایرانی در راه توسعهٔ فرهنگ و تمدن اسلامی—ایرانی حتی جان خود را از دست دادند (Bosworth, 1998; Khalili, 1952).

عوامل تضعیف جایگاه دبیری در دولت غزنوی

غزنویان شیوه‌های سنتی ایرانیان و سامانیان را عمیقاً تقلید می کردند و بر آن بودند که دربارشان نیز باید همچون سامانیان آراسته به بزرگان فضل، ادب و هنر باشد؛ از این رو شاعران را از ممالک همجوار به دربار خود جلب می کردند، چنان که از میان شعرای دربار غزنه، فرخی سیستانی از خدمت امیر محتاجی چغانیان و منوچهری از دربار زیاریان طبرستان و گرگان راهی غزنه شدند، و دقیقی طوسی—شاعر بزرگ اوایل عصر غزنوی—در سرایش کار سترگش، شاهنامه، از خراسان برخاست (Bosworth, 1998; Frye, 2000). هنگامی که محمود ولایت خوارزم را گشود، ابوریحان بیرونی—ادیب، دانشمند و مورخ بزرگ عصر—را از زادبومش با خود به غزنه آورد؛ به این ترتیب بیرونی در تاخت و تازهای غزنویان به هند با آنان همراه شد، به آموختن زبان سانسکریت پرداخت، و کنجکاوی هوشمندانه او نسبت به ادیان و آداب دیگر اقوام به نگارش تحقیق ماللهند انجامید (Al-Biruni, 1984; Frye, 2000; Krachkovskaya, 2014). شکوفایی شعر و ادب فارسی در این دوره و حضور دانشمندانی چون بیرونی، ظاهراً از پیشرفت فرهنگی‌ای خبر می داد که سلاطین غزنوی عهده دار آن بودند؛ اما این رونق در بسیاری موارد صورتی ظاهری و آمیخته با ریا و خودنمایی داشت و اگر دستاوردی حاصل می شد، بیش از هر چیز مرهون کوشش خود اهل اندیشه بود که تا پای جان برای زنده نگه داشتن فرهنگ و تمدن ایرانی می کوشیدند (Bosworth, 1998; Spuler, 1990).

درست است که دانشمندان، بزرگان، شاعران و نویسندگان بسیاری در دوره غزنویان و در دربار این سلسله می زیستند—و به قول برخی محققان، همواره چهارصد شاعر ملازم سلطان محمود بودند—و دولت غزنوی به ویژه از زمان محمود تا مودود دوره‌ای از اقتدار و عظمت را طی کرد؛ اما آنچه شیب تند سقوط این دولت را فراهم آورد، سخت گیری‌ها و قساوت نسبت به کارگزاران و مردم، اسراف و تبذیرهای بی مانده دربار، و سپس فشار فزایندهٔ سلجوقیان بود که مجموعاً موجبات فروپاشی را مهیا ساخت (Frye, 2000; Khalili, 1952; Spuler, 1990). گرچه دربار محمود و مسعود پایگاه شاعران و اندیشمندان بود، باید دید نتایج کار آنان چه بود و دولت غزنوی با چه منظوری ایشان را پیرامون خود گرد می آورد؛ مقدم الشعرا دربار، عنصری، در اشعار خود غارت‌ها، تهاجمات و سفرهای جنگی محمود را به افتخار می ستاید (Bayhaqi, 1996).

با این همه، دبیران، کارگزاران، شاعران، نویسندگان و دانشمندان از حیث اجرای کار و بروز خلاقیت، آزادی لازم را نداشتند؛ سلاطین غزنوی امور را شخصاً در دست داشتند و به آزادی عمل و اندیشهٔ آنان رضایت نمی دادند و جز به برخی مدیحه سرایان مجال عرض اندام نمی دادند. نمونهٔ روشن آن آوردن ابوریحان به اجبار به دربار سلطان محمود است: او پس از فتح خوارزم در سال ۴۰۸ هـ/ ۱۰۱۸ م به عنوان «عنصر نامطمئن» به غزنه برده شد و در نوشته‌های بعدی اش تلخی بی اعتنایی به دانش و رنج‌های خود را بازگفته است؛ وی در تمام این مدت زیر نظر محمود بود و حتی در جنگ‌ها ناچار از همراهی می شد و از آزادی آموشد بی بهره ماند، و با کمبود ابزار علمی به پژوهش ادامه داد؛ در

همین سال‌ها آثاری چون تحقیق ماللهند، قانون مسعودی، الجماهر فی معرفة الجواهر و الصیدنه را نوشت (Frye, 2000; Khalili, 1952; Krachkovskaya, 2014). همچنین طرد فردوسی و نومید کردن او از دستاوردهای شاهنامه نمونه دیگری از بی‌اعتنایی به اهل ادب و علم بود؛ حمایتی که بیشتر جنبه رقابت‌جویی با سامانیان داشت تا عشق بی‌غرضانه به فرهنگ، و گردآوری علما و شعرا نیز گهگاه با فشار و تهدید صورت می‌گرفت (Bosworth, 1998; Frye, 2000; Spuler, 1990). به گفته باسورث، سرانجام در بسیاری موارد با ایشان رفتاری دون‌منشانه روا داشته می‌شد (Bosworth, 1998).

بر پایه پژوهش‌ها در باب اقدامات فرهنگی غزنویان می‌توان گفت: نخست، توسعه فرهنگ در این دوره عمدتاً به دست نخبگان و فرهیختگانی پیش رفت که طرفدار مردم و منتقد اشرافیت بودند و حمایت درباری غالباً با شائبه تظاهر همراه بود؛ حال آنکه پاسداشت علم و علما وظیفه حاکمان است تا دغدغه‌های معیشتی اهل دانش را بکاهند و استعداد آنان را برای خلاقیت برانگیزانند (Frye, 2000; Kassaei, 2004). دوم، شاعران و نویسندگان دوره غزنوی خود از رجال پرآوازه زمان بودند و پادشاهان از مدح آنان لذت می‌بردند و ایشان نیز—ولو به ظاهر—به مدح سلاطین می‌پرداختند؛ اگر نوآوری‌ای دیده می‌شود، بیش از آنکه مرهون حمایت امیران باشد، حاصل تلاش خود اهل ادب و دانش است (Bayhaqi, 1996; Bosworth, 1998).

ساختار قاهره دولت غزنوی متضمن تفکیک دقیق میان طبقه حاکم و توده مردم بود؛ جدایی میان «عسکریان» و «رعایا» شکلی روشن و متمایز یافت و مردم فروتر از دربار و لشکریان قرار می‌گرفتند. توده مردم—شامل بازرگانان، افزارمندان و روستاییان—موظف به اطاعت بی‌چون‌وچرا از دولت و پرداخت مالیات بودند و دولت برای انباشت درآمد، با مردم رفتاری سخت‌گیرانه و گاه بی‌رحمانه داشت؛ چنان‌که اسفراینی، وزیر سلطان محمود، چون حاضر نبود کسور مالیاتی را از جیب خود جبران کند، از وزارت برکنار و به زندان فرستاده شد (Frye, 2000). منابع درآمدی امپراتوری غزنوی و شیوه گردآوری آن‌ها بار مالیاتی سنگینی بر دوش زحمت‌کشان می‌نهاد. باسورث درآمد دولت غزنوی را در پنج دسته می‌آورد: (۱) اموال خاصه و دارایی خصوصی سلاطین؛ (۲) ضبط دارایی مردگان بی‌وارث و مصادره‌ها؛ (۳) خراج و هدایای ملوک تابعه ولایات؛ (۴) غنائم جنگی؛ (۵) مالیات‌های مرسوم و اضافی. چهار دسته نخست غالباً از مجاری دیوانی (دیوان وزیر، دیوان استیفاء، دیوان وکالت) به خزانه می‌رسید و دسته پنجم مستلزم تماس مستقیم عاملان سلطان با توده‌ها در ایالات بود (Bosworth, 1998). در این بخش، افزون بر خراج بر زمین و فرآورده‌های کشاورزی، باج‌های متعدد دیگری—مانند اسعاری بر آذوقه و جریمه دیرکرد—ستانده می‌شد و هر شورش یا اعتراضی به تحمیل مالیات‌های غیرمرسوم و تنبیهی می‌انجامید؛ بدین‌سان، رویارویی دائمی عاملان دولت با رعایا جریان داشت و غالباً به زیان کشاورزان و فرودستان پایان می‌پذیرفت (Frye, 2000; Spuler, 1990).

در دوره غزنویان نیز چون دیگر دولت‌های متقارن، دیوان‌های متعددی مانند دیوان قضا، دیوان جیش، حسبه، مظالم و... وجود داشت؛ اما پیشرفت آن‌ها به سبب مداخله مستقیم سلطان، محدودسازی اختیارات و ندادن آزادی عمل به دبیران میسر نشد. بی‌وفایی و قدرناشناسی نسبت به کارگزاران، ایجاد رعب و وحشت، مصادره اموال و عزل و اعدام وزرا و کارگزاران، مسیر توسعه فرهنگی و رفاه اجتماعی را تنگ و مسدود می‌کرد (Bayhaqi, 1996; Spuler, 1990). درگاه و دیوان دو نهاد برجسته این عصر بودند که هر یک اصحاب شمشیر و اصحاب قلم خود را داشتند: «درگاه» مقر و خانه سلطان و کاخ سلطنتی و معادل امروزی دربار است و تشکیلاتی مفصل با عناوینی چون حاجب بزرگ، خزانه‌دار، خوانسالار، آخورسالار، جاندار، دوات‌دار (دبیر)، جامه‌دار، محدث، غلام‌سرا، شراب‌دار، مشرف درگاه و ندیم را دربر می‌گرفت؛ «دیوان‌ها»—که گاه در خود درگاه و گاه بیرون از آن مستقر بودند—دفاتر متعددی برای ثبت درآمدها و هزینه‌ها به‌شمار می‌رفتند (Anvari, 1994; Narshakhi, 1972; Spuler, 1990).

دیگر محققان از جمله فرای، دیوان‌های امپراتوری غزنوی را دارای پنج ادارهٔ بزرگ دولتی می‌دانند که عبارت بودند از: «— دیوان وزیر، به ریاست وزیر که به مالیه و ادارهٔ عمومی مربوط می‌گردید. — دیوان رسالت، تحت ریاست دبیر بزرگ که به مکاتبات اداری و سیاسی اختصاص داشت. — دیوان عرض، تحت قیادت عارض که به گردآوری، سازماندهی و تجهیزات سپاه مربوط می‌شد. — دیوان اشراف، به ریاست مُشرف بزرگ که مربوط می‌گردید به ارتباطات داخلی و نظام جاسوسی. — دیوان وکالت، به مباشرت وکیل خاص یا مباشران اهل خانهٔ سلطان که در دست دبیران بود» (Frye, 2000:158; Spuler, 1990).

دیوان رسالت در دورهٔ غزنویان در حکم دبیرخانه و دفترخانهٔ سلطان بود؛ مسئول این دیوان حتی در سفرهای جنگی همراه پادشاه می‌رفت و هرجا که شاه درنگ می‌کرد، چادرهایی برای اسکان دبیران و تجهیزات آنان برپا می‌شد؛ بیهقی می‌نویسد: «و چادر دیوان رسالت نزدیک سراپردهٔ سلطان برپا می‌گردید» (Bayhaqi, 1996). به گفتهٔ باسورث، اهمیت دیوان رسالت و رئیس دبیران به اندازهٔ دیوان وزیر بود (Bosworth, 1998:88).

در بیشتر ایام پادشاهی محمود غزنوی و تمام سال‌های سلطنت مسعود غزنوی، ابونصر مُشکان ریاست دیوان رسالت را بر عهده داشت؛ او مردی خردمند، با دانش و فضیلت، معتدل، مردم‌دوست و امانت‌دار بود و شمار بسیاری از منشیان ورزیده با مستمری مکفی زیر نظر او کار می‌کردند؛ بیهقی شیوهٔ کار دیوان رسالت این دوره را مفصلاً توضیح داده است (Bayhaqi, 1996; Spuler, 1990). دیوان رسالت، در مقام دبیرخانهٔ سلطان، نامه‌هایی را که از قدرت‌های خارجی می‌رسید دریافت می‌کرد، پاسخ‌ها را تنظیم و پس از تأیید شاه ارسال می‌کرد و نیز مکاتبات به سوی سلاطین و امرا را سامان می‌داد؛ از این رو سلامت قلم در منشآت و تسلط کامل بر فارسی و عربی، همراه با رازداری، برای دبیران ضروری بود—و همهٔ این اوصاف در ابونصر مُشکان جمع بود (Anvari, 1994; Bosworth, 1998). چون دیوان رسالت در تماس‌های سیاسی نیز ذی‌ربط بود، گزارش‌ها و پیام‌هایی که از سراسر امپراتوری می‌رسید—از رفتار کارگزاران محلی و خطاکاران، قیمت ارزاق و حوادث طبیعی تا تهاجمات خارجی، عملیات راهزنان و امنیت راه‌ها که از مسیر دیوان برید گردآوری می‌شد—به این دیوان می‌رسید و دیوان، با مشاورت سلطان، دستور و پاسخ درخور صادر می‌کرد؛ کار این دیوان‌ها عمدتاً در دست دبیران ایرانی بود که می‌کوشیدند سنت‌ها و فنون و مهارت‌های دبیرانه را اعمال کنند، هرچند سلاطین غزنوی خود را ملزم به اجرای همهٔ این نظرها نمی‌دانستند (Frye, 2000; Narshakhi, 1972; Spuler, 1990).

رجال برجستهٔ دورهٔ غزنوی که در اثر لیاقت، شایستگی و کاردانی به مراتب والا رسیدند و وزارت یافتند عبارت‌اند از: خواجهٔ بزرگ احمد بن حسن میمندی—از بزرگ‌زادگان میوند اطراف قندهار—که به جای اسفراینی به وزارت رسید و تا سال ۴۱۶ ه‍.ق در دربار سلطان محمود به وزارت اشتغال داشت و سرانجام به امر سلطان در قلعهٔ کالنجر محبوس شد و در روزگار مسعود آزاد و به وزارت او منصوب گردید و در محرم ۴۲۴ ه‍.ق وفات یافت (Bosworth, 1998; Khalili, 1952). نیز ابوالفتح بُستی—از اصحاب حل‌وعقد و مشاهیر رجال—که در آغاز در دربار بایتوزا امیر بُست دبیر بود و سپس در عهد سبکتگین به سبب کمال دانش و دبیری و سخنوری به دبیری پرداخت و تا سال ۴۰۰ ه‍.ق در دربار محمود وظیفهٔ دیوان رسالت را عهده‌دار بود و به هر دو زبان فارسی و عربی شعر می‌سرود (Bayhaqi, 1996; Frye, 2000). فضل بن احمد اسفراینی—که از جانب پدر محمود معرفی و به وزارت سلطان محمود منصوب شد، هرچند محمود دل‌باخته‌اش نبود و میمندی را بر او ترجیح می‌داد—پس از مدتی معزول گردید (Bosworth, 1998; Spuler, 1990). همچنین ابوعلی حسن بن محمد بن عباس، معروف به حسنک میکال—وزیر نامدار محمود و از خاندان‌های کهن نیشابور—که پس از میمندی به وزارت رسید و سپس در سال ۴۲۲ ه‍.ق به تهمت قرمطی بودن به دار آویخته شد (Bayhaqi, 1996; Bosworth, 1998).

از دیگر وزیران می‌توان به ابونصر احمد بن عبدالصمد شیرازی—که نخست صاحب دیوان و سپس در زمان مسعود و مودود وزیر شد و سرانجام معزول، زندانی و مسموم گردید—و طاهر مستوفی—که دو سال وزارت کرد و کناره گرفت—و عبدالرزاق بن احمد بن حسن—مدیر و مدبر و دوراندیش در عهد مودود—و طاهر بن علی بن مُشکان—وزیر مسعود بن ابراهیم و برادرزاده ابونصر مُشکان—اشاره کرد که هر یک پس از دوره‌ای خدمت با بی‌مهری و بی‌اعتنایی روبه‌رو شدند؛ خلاصه آنکه «شغل وزارت در دستگاه غزنویان همواره ناپایدار و پرمخاطره بود» (Bosworth, 1998:67; Khalili, 1952). همه این وزیران پیش از وزارت، خود یا پدران‌شان دبیر یا صاحب دیوان بودند و با وجود خدمات بسیار، بارها گرفتار خشم سلاطین شدند؛ پشت این فراز و نشیب‌ها، افزون بر خصومت با شیعیان، دو عامل نهفته بود: وابستگی شاهان غزنوی به خلفای بغداد و بدگمانی خلافت نسبت به رشد فرهنگ و پیشرفت تمدن اسلامی—ایرانی که به دست دبیران و کارگزاران ایرانی پیش می‌رفت (Frye, 2000; Spuler, 1990).

از دیگر عوامل عدم ماندگاری جایگاه دبیری در دوره غزنوی، خشم و سوءظن سلاطین بود که دلگرمی اهل قلم و دیوان را می‌کاست؛ «سرشت بدگمان مسعود دامنگیر هر کسی می‌شد که ممکن بود روزی به دشمنی تبدیل شود» و حلقه مشاورانش—به سردستگی ابوسهل زوزنی—گروهی مداهنه‌گو بودند؛ حتی دبیران و مقامات کارآمد عهد محمود در زمان مسعود گرفتار کینه‌توزی شدند و بسیاری از «محمودیان» به خشم سلطان دچار آمدند: حسنک به اتهام ارتباط با فاطمیان و قرمطیان اعدام شد، یوسف بن سبکتگین توقیف گردید و بر جان التون تاش خوارزمشاه سوءقصد رفت (Bayhaqi, 1996; Frye, 2000). غزنویان، به سبب خودمحموریِ دربار و شیفتگی به خلافت بغداد، چندان اعتنایی به رأی وزیران نمی‌کردند؛ از این رو، وزیران و دبیران سرخورده و مأیوس می‌شدند و حرمت خدمتشان پاس داشته نمی‌شد (Spuler, 1990). هزینه‌های مالی دوره غزنوی—به واسطه اردوکنشی‌های بی‌حساب به عنوان غزا و جهاد—سرسام‌آور بود؛ رفاه مردم شعاری بیش نبود و آنکه باید راضی می‌شد خلیفه بغداد بود نه رعیت زحمت‌کش. «ویرانی‌های ناشی از تاخت‌وتازهای غزنویان شیرازه اقتصاد خراسان را از هم گسیخت و زندگی پرترجمل دربار و اسراف و تبذیر آنان بنیان اقتصادی مملکت را بتدریج ضعیف و سرانجام فلج ساخت، و دولت—به‌ویژه در اواخر عهد—بیش از استطاعت خود جیره‌خوار داشت» (Bosworth, 1998:63; Frye, 2000). در نتیجه، درآمد مملکت کاهش یافت، غزا با کفار رو به تعطیلی گذاشت، سخت‌گیری نسبت به مردم فزونی گرفت و خردمندان و مردم‌داران از پذیرش وزارت و کارگزاری سر باز زدند؛ پس از مودود، دولت غزنوی به سراشی بی‌سقوط افتاد و بی‌میلی مردم به حکومت باعث شد سرزمین‌های مفتوحه محمود به آسانی به دست سلجوقیان افتد و شهرهای خراسان با طغرل و چغری سلجوقی عهد تسلیم ببندند؛ «کشته شدن محمد و آغاز پادشاهی مودود را می‌توان پایان دوره نخست (سقوط قدرت و حشمت) حکومت غزنوی دانست» و سرانجام این سلسله به دست سلجوقیان برافتاد (Frye, 2000:170; Khalili, 1952; Spuler, 1990).

نتیجه‌گیری

بررسی تطبیقی عملکرد دبیران و کارگزاران در دو دوره سامانی و غزنوی نشان می‌دهد که ماهیت تعامل حاکمان با نخبگان فکری و دیوانی نقش تعیین‌کننده‌ای در ثبات و پویایی سیاسی، فرهنگی و اقتصادی دولت‌ها داشته است. دولت سامانی به عنوان یکی از نخستین حکومت‌های ایرانی پس از اسلام، توانست با ایجاد نوعی هم‌گرایی میان امیران، دبیران، دیوان‌سالاران و دهقانان، ساختاری مبتنی بر اعتماد و خرد جمعی پدید آورد که در سایه آن، نه تنها سامان اداری و مالی کشور منظم شد، بلکه فرهنگ و تمدن اسلامی—ایرانی نیز شکوفا گردید. در این نظام، دبیران نه صرفاً مجریان اوامر بلکه اندیشمندان و مشاوران دلسوزی بودند که در تکوین سیاست‌ها، سازمان‌دهی دیوان‌ها و مدیریت منابع مالی و انسانی نقشی اساسی ایفا کردند. آزادی اندیشه و عمل دبیران موجب شد تا فضای فکری و فرهنگی دولت سامانی به رونق بی‌سابقه‌ای دست یابد و آثار ماندگاری در ادبیات، علم، فلسفه و هنر بر جای گذارد.

در مقابل، حکومت غزنوی هرچند در آغاز کوشید خود را وارث مشروع سامانیان جلوه دهد و از ساختار دیوانی آنان بهره گیرد، اما ماهیت اقتدارگرایانه و تمرکزگرای سلطان‌محور آن، مانع از پویایی اندیشه و مشارکت دبیران در تصمیم‌سازی‌های حکومتی شد. در این نظام، دبیران و کارگزاران به جای آنکه یاران فکری حاکمان باشند، به ابزارهای مطیع و فرمان‌بردار تبدیل شدند. سلاطین غزنوی به‌ویژه محمود و مسعود، با وجود تمایل ظاهری به علم و ادب، در عمل نسبت به نخبگان ایرانی بدگمان بودند و آزادی قلم و اندیشه را محدود کردند. همین امر سبب گردید که بسیاری از دبیران، شاعران و اندیشمندان یا خانه‌نشین شوند یا به اجبار به دربار کشانده شوند و در فضای بی‌اعتمادی و اضطراب به کار خود ادامه دهند.

دولت سامانی با گشودن درهای خود به روی فرهیختگان و ایجاد فرصت برای بروز خلاقیت و دانش، بستری فراهم ساخت تا ایرانیان پس از قرن‌ها سلطه سیاسی بیگانگان، هویت فرهنگی و زبانی خویش را احیا کنند. این دوران را می‌توان نقطه آغاز رنسانس ایرانی دانست که از ماوراءالنهر برخاست و به سراسر جهان اسلام گسترش یافت. در مقابل، دربار غزنوی با وجود ثروت، قدرت نظامی و گستردگی قلمرو، نتوانست همان پویایی فرهنگی و فکری را بازآفرینی کند، چرا که تعامل مبتنی بر ترس و اجبار، هرگز به شکوفایی منجر نمی‌شود. وابستگی سیاسی غزنویان به خلافت عباسی و تمایل آنان به جلب رضایت خلفا، زمینه را برای تضعیف نیروهای بومی و نادیده گرفتن نخبگان ایرانی فراهم آورد و در نهایت، موجب بی‌ثباتی ساختاری و افول تدریجی این دولت شد.

در جمع‌بندی می‌توان گفت که تفاوت بنیادین میان این دو دولت در نحوه نگرش به نقش دبیران و کارگزاران بود. سامانیان با اعتماد به توان فکری و مدیریتی دبیران، آنان را شریک در قدرت و تصمیم‌سازی دانستند و از این راه به ثبات، اعتبار و شکوفایی فرهنگی دست یافتند. در حالی که غزنویان با بی‌اعتمادی و سلطه‌جویی، جایگاه دبیران را تضعیف کرده و با این کار نه تنها از مزایای خرد جمعی محروم شدند، بلکه زمینه را برای فروپاشی سیاسی و رکود فرهنگی خویش فراهم ساختند. در واقع، تجربه تاریخی نشان می‌دهد که در هر نظام حکومتی، زمانی که تعامل میان صاحبان قدرت و اهل اندیشه بر پایه‌ی اعتماد، احترام و آزادی فکری استوار گردد، آن جامعه به شکوفایی می‌رسد؛ اما هرگاه خودکامگی و سوءظن جایگزین خرد و مشارکت شود، افول و زوال سیاسی و فرهنگی، سرنوشت محتوم آن خواهد بود.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازن اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازن و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

References

- Al-Biruni, A. R. M. i. A. (1984). *Verifying All That the Indians Recite, Either Rational or Despicable*. Institute for Cultural Studies and Research.
- Anvari, H. (1994). *Administrative Terminology in the Ghaznavid and Seljuk Periods*. Tahouri Publications.
- Bayhaqi, A.-F. M. i. H. (1996). *Bayhaqi's History (also known as The Mas'udi History)* (1st ed., Vol. 1). Hirmand Publications.
- Bosworth, E. C. (1998). *The History of Sistan: From the Rise of the Arabs to the Rise of the Saffarid State*. Amir Kabir Publications.
- Christensen, A. (1989). *L'Iran sous les Sassanides (Iran under the Sasanians)*. Donyaye Ketab.
- Frye, R. N. (2000). *The Cambridge History of Iran, Vol. 4: The Period from the Arab Invasion to the Saljuqs* (3rd ed.). Amir Kabir Publications.
- Kassaei, N. (2004). *A Culture of Educational Institutions in Iran (From Ancient Times to the Establishment of the Safavid State)* (1st ed.). University of Tehran Press.
- Khalili, K. (1952). *The Ghaznavid Sultanate*. Afghan Historical Society.
- Krachkovskaya, I. Y. (2014). *The History of Geographical Writings in the Islamic World* (4th ed.). Scientific and Cultural Publications.
- Narshakhi, A. B. M. i. J. (1972). *The History of Bukhara*. Iranian Culture Foundation.
- Spuler, B. (1990). *The History of Iran in the Early Islamic Centuries* (1st ed., Vol. 2). Scientific and Cultural Publications.